

ORIGINAL ARTICLE

بررسی ویژگی‌های سبکی کتاب «فوائد الافضلیه»

Study of Stylistic Features of the Book “Favayed Al-afzaliyeh”

Neda Boroumandi¹, Najaf Jowkar², Alireza Salehi³

1- Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran

2- Professor of Shiraz University, Shiraz, Iran

3- Associate Professor of Shiraz University, Shiraz, Iran

Correspondence: Neda Boroumandi; Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran;
neda.boroumandi@gmail.com

Abstract

This paper explores the style of the book “Favayed Al-afzaliyeh” authored by Ali Afzal Qatea Qazvini. He is one of the renowned and prolific physicians of the Safavid era, who despite medical profession and writing several valuable books, has been paid less attention by researchers. Among his writings, “Favayed Al-afzaliyeh” is the Encyclopedia of Medicine and Pharmacology. According to many researchers, this book is the most important, most detailed and most comprehensive medical treatises of the Safavid era. In this paper, the stylistic features of “Favayed Al-afzaliyeh” are studied from the viewpoints of thought, literature and language. The result of this study shows that the above-mentioned book is a moral and advisory work in addition to mentioning comprehensive medical issues; according to its scientific structure, it has excellent literary traits. Linguistic features of this work, despite a relatively long period from Khorasani style, is yet adaptable to it. Of course, this does not mean that style of “Favayed Al-afzaliyeh” is devoid of the linguistic features of its own era.

Key words: Traditional Medicine, Style, Safavid Era, Favayed Al-afzaliyeh, Ali Afzal Qatea Qazvini

Received: 13 Nov 2017; Accepted: 11 Dec 2017; Online published: 28 Feb 2018

Research on History of Medicine/ 2018 Feb; 7(1): 31-46.

ندا برومندی^۱

نجف جوکار^۲

علی رضا صالحی^۳

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه

شیراز، شیراز، ایران

۲- استاد دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۳- دانشیار دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران

نویسنده مسئول: ندا برومندی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات

فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

neda.boroumandi@gmail.com

خلاصه مقاله

نوشتار حاضر به بررسی سبک شناسی کتاب «فواید الافضلیه» نوشته‌ی علی افضل قاطع قزوینی پرداخته است. او از جمله پزشکان نامدار و پرکار دوره‌ی صفویه است که با وجود اشتغال به حرفه‌ی پزشکی و تألیف چندین کتاب ارزشمند، کم‌تر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. از جمله نوشته‌های وی، کتاب فواید الافضلیه است که دایره‌المعارف پزشکی و داروشناسی است. این اثر بنا بر باور بسیاری از پژوهشگران، مهم‌ترین، مفصل‌ترین و جامع‌ترین رساله‌ی پزشکی عصر صفوی است. در این نوشتار، ویژگی‌های سبکی فواید الافضلیه در سطوح فکری، ادبی و زبانی بررسی شده است. نتیجه‌ای که از این پژوهش به دست آمد نشان می‌دهد که اثر یاد شده علاوه بر بیان جامع مسایل پزشکی، اثری اخلاقی و پندآموز است که با توجه به ساختار علمی کتاب، از ویژگی‌های ممتاز ادبی برخوردار است. ویژگی‌های زبانی این اثر نیز به رغم فاصله‌ی زمانی نسبتاً طولانی از سبک خراسانی، هم‌چنان با آن سبک قابل انطباق است. البته این بدان معنی نیست که سبک فواید الافضلیه از ویژگی‌های زبانی دوره‌ی خود تهی بوده است.

واژگان کلیدی: طب سنتی، سبک‌شناسی، دوره‌ی صفویه، فواید الافضلیه، علی افضل قاطع قزوینی

مقدمه

صفویه یکی از سلسله‌های مهم تاریخ ایران بعد از اسلام است؛ رسمی شدن مذهب تشیع، وحدت ایران و قدرتمند شدن آن، بهبود اوضاع اقتصادی و توسعه‌ی شهرها از مسایل قابل توجه این دوران است.¹ این دوره هم‌چنین عصر شکوفایی بسیاری از علوم و دانش‌هاست؛ اما وضعیت پزشکی آن هنوز با ابهاماتی روبرو است؛ این مساله به از بین رفتن آثار و بناهای پزشکی، عدم تمایل پژوهشگران برای بررسی و تحلیل آثار و منابع موجود و در نتیجه ناشناخته ماندن بسیاری از کتاب‌ها و رساله‌های طبی این دوره بازمی‌گردد. قضاوت‌های متفاوتی که درباره‌ی وضعیت پزشکی این عصر شده، گویای این مطلب است. در بسیاری از کتاب‌ها دوره‌ی صفوی را عصر طلایی داروشناسی نامیده‌اند. چرا که وضعیت پزشکان مطلوب بوده و حتی در طبقه‌ی اول جامعه به نام طبقه‌ی حاکم جا داشتند.² از طرفی برخی از پژوهشگران این دوره را دوره‌ی فترت طب ایران دانسته و بیان کرده‌اند که به دلیل خشونت‌های حکومت صفوی بسیاری از پزشکان درباری جان خود را از دست دادند.^{3,4}

به هر حال، تعداد پزشکان ماهر در این عصر کم نیست و اتفاقاً از این دوره، آثار و رسایل فراوان از پزشکان دانشمند و حکیم باقی مانده است که شناخت و مطالعه‌ی آن‌ها در بررسی تاریخ تمدن عصر صفوی بسیار سودمند است. گسترش روز افزون گرایش به طب سنتی و تصحیح و تحقیق متون پزشکی و نبود کتاب‌های تالیفی در زمینه‌ی سبک نوشتاری متون طب سنتی، لزوم پرداختن به چنین موضوعی را ضروری می‌کند. متأسفانه بیشتر پزشکان عصر صفوی و آثارشان ناشناخته مانده است. از جمله‌ی این پزشکان علی افضل قاطع قزوینی است که با وجود اشتغال به حرفه‌ی پزشکی، آموزش طبابت و تألیف چندین کتاب معتبر، چهره‌ی شناخته شده‌ای در جهان امروز نیست. در میان آثار این پزشک حاذق، کتاب فواید الافضلیه جایگاه ویژه‌ای دارد. علی افضل این کتاب را در سال ۱۰۵۷ هجری قمری یعنی اوایل سلطنت شاه عباس دوم نوشته است. این کتاب، نوعی دایره‌المعارف پزشکی-داروشناسی است که ۸۵۸ صفحه در قطع رحلی دارد و جامع‌ترین و حجیم‌ترین رساله‌ی پزشکی عصر صفوی به زبان فارسی محسوب می‌شود. بررسی کتاب‌ها و مقاله‌هایی که تاکنون نوشته شده است نشان می‌دهد که در موضوع سبک‌شناسی آثار فارسی طب سنتی و داروسازی اسلامی به صورت عام و سبک‌شناسی کتاب فواید الافضلیه به صورت خاص، اثری به ثبت نرسیده است. تنها پژوهشی که در ارتباط با این کتاب انجام شده است، مقاله‌ای است که علی اکبر جعفری (۱۳۹۳)، با عنوان فواید الافضلیه و

1- hamisa, 2007: 213.

2- Algod, 2007: 403.

3- Roostaie, 2003: 20.

4- Azhand, 2008: 310.

جایگاه آن در پزشکی دوره‌ی صفویه نوشته است. او در این پژوهش ضمن معرفی نویسنده، به برخی ویژگی‌های کتاب فواید الافضلیه اشاره کرده است. از نظر او کتاب فواید الافضلیه با منابع گرانسنگ طب ایران در ادوار قبل مانند قانون ابن سینا برابر است. هدف از این پژوهش، دستیابی به ویژگی‌های سبکی کتاب فواید الافضلیه از جنبه‌های فکری، زبانی و ادبی است. شناسایی این ویژگی‌ها در حقیقت کلیدهای اصلی ورود به متن کتاب فواید الافضلیه بوده و فهم مطالب این کتاب را برای خوانندگان آن آسان و کوتاه می‌کند. هم‌چنین ادامه‌ی این روش در دیگر آثار طب سنتی، می‌تواند به تدریج در شناخت سبک دوره‌های گوناگون موثر بوده و در نتیجه راهگشای محققان و علاقه‌مندان به این علم باشد. در راستای دستیابی به این هدف، پژوهش حاضر ابتدا به معرفی کامل کتاب فواید الافضلیه، روش نویسنده در نوشتن آن و شرح ویژگی‌ها و امتیازات کتاب می‌پردازد و سپس بررسی ویژگی‌های سبکی کتاب در سطوح فکری، زبانی و ادبی را پی می‌گیرد.

مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی با تکیه بر مطالعه‌ی کتابخانه‌ای است. از آنجا که فواید الافضلیه هنوز به چاپ نرسیده است، مطالعه و به تبع آن ارجاعات درون مقاله بر اساس صحیح‌ترین و قدیمی‌ترین نسخه‌ی خطی موجود این کتاب یعنی نسخه‌ی خطی شماره‌ی ۳۲۸۸ کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران انجام شده است. برای بررسی ویژگی‌های سبکی در این کتاب، ابتدا صفحات کتاب شماره‌گذاری شد که رقم‌های سمت راست شماره‌ی برگ و الف و ب نشان سمت صفحه است، سپس متن این کتاب با دقت بررسی شد و ویژگی‌های سبکی آن با کمک شواهد و نمونه‌ها استخراج شد و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. به دلیل نبود منبع در سبک‌شناسی آثار فارسی طب سنتی و داروشناسی اسلامی، روش پیشنهادی سیروس شمیسا در کتاب سبک‌شناسی نثر فارسی، الگوی این پژوهش قرار گرفت.

نگاهی به زندگی علی افضل قاطع قزوینی

در مقدمه‌ی کتاب فواید الافضلیه و منافع افضلیه و هم‌چنین در تمامی منابع معتبر، نام او علی افضل الطیب بن محمد امین قاطع قزوینی آمده است.^{5,6} تاریخ دقیق تولد و وفات او معلوم نیست؛ اما نویسنده در مقدمه‌ی فواید الافضلیه، تاریخ تألیف کتاب را سال ۱۰۵۷ ه.ق و در زمان شاه عباس دوم بیان کرده است.⁷ بر همین اساس و با توجه به این که منافع افضلیه در سال ۱۰۵۱ هجری قمری یعنی زمانی که قزوینی در دارالشفا قزوین طبابت می‌کرد، نوشته شده و دو کتاب دیگر او قبل از این تاریخ و آخرین کتاب او هم در سال ۱۰۵۷ تألیف شده است، می‌توان نتیجه گرفت که او در قرن یازدهم و در دوره‌ی پادشاهی شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ هجری قمری) و شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ هجری قمری) و شاید شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ هجری قمری) می‌زیسته است. از آنجا که مطالب کتاب فواید الافضلیه رهاورد سال‌ها آموختن و تجربه‌ی عملی بوده است، می‌توان حدس زد که ولادت وی دست کم سی چهل سال پیش از نوشتن این اثر بوده است و شاید بتوان گفت که تولد وی سال‌های آغازین قرن یازدهم رخ داده است. قزوینی شیعه بوده⁸ و در خانواده‌ی اهل علم پرورش یافته که پزشکی و حسن خط در آن موروثی بوده است. جدش مولانا فضل‌الله تبریزی، معاصر دوره‌ی امیر تیمور گورکانی بوده است که به دلیل مهارت در طبابت، امیر تیمور به او لقب بوعلی ثانی داده بود.⁹ غیاث‌الدین علی، برادر علی افضل قاطع هم، پزشکی ماهر و کاشف معجونی به نام مفرح یاقوتی بوده است.¹⁰ علی افضل اصلتا تبریزی بوده و در قزوین رشد کرده است.¹¹ او در لابه‌لای کتاب از تجربه‌های شخصی خود در زمینه‌ی طبابت در شهرهای هرات، اصفهان و خراسان سخن گفته است.¹² او در دارالشفا قزوین که از آثار خیره‌ی پادشاهان صفوی بوده، طبابت می‌کرد. خود قزوینی در کتاب فواید الافضلیه به این مطلب اشاره کرده است.¹³

فرزندان و نوادگان علی افضل، عبدالهادی طیب، حاج میرزا حسن طیب، میرزا ابوتراب طیب، میرزا ابوالفضل طیب و حاج میرزا عبدالحسین طیب نیز همگی از دانشمندان بنام عصر خود بودند که علاوه بر پزشکی که بدان علما و عملا اشتغال

- 5- Afzal, 1068: 1, A.
- 6- Anonymous, 1109: 1, A.
- 7- Afzal, 1068: 1, B.
- 8- Mojabi, 2006: 360.
- 9- Afzal, 1068: 1, A.
- 10- Algod, 2007: 45.
- 11- Jafari, 2014: 17.
- 12- Afzal, 128, B and 152, A.
- 13- Afzal, 128, B.

داشتند، تمامی آن‌ها نیز در فنون خط مهارت داشتند.¹⁴ این پزشک دانشمند علاوه بر فواید الأفضلیه، سه کتاب دیگر نیز دارد:

مفید: علی افضل این کتاب را به زبان عربی، در زمینه‌ی پزشکی و داروشناسی¹⁵ نوشته است. تاریخ تألیف آن مشخص نیست؛ اما چون در کتاب فواید الأفضلیه از آن نام برده و در منافع افضلیه نیز به این کتاب ارجاعاتی داده شده است؛ بنابراین تاریخ تألیف آن را باید قبل از ۱۰۵۱ دانست.

جوارش افضلی یا جوارش افضلیه: این کتاب در زمینه‌ی داروسازی می‌باشد. برخی از پژوهشگران در انتساب آن به قاطع تردید کرده‌اند؛ اما الگود می‌نویسد: صفحات اول و آخر این نسخه افتاده است و به این دلیل نام آن معلوم نمی‌باشد؛ اما در این کتاب متعلق به اوست هیچ شکی نیست؛ زیرا در یک جای کتاب خود را مؤلف جوارش افضلیه که در کتاب منافع افضلیه نیز خود را به این اسم نامیده است، معرفی کرده است.¹⁶ منزوی هم سخن الگود را تأیید کرده و نوشته که علی افضل قاطع در کتاب منافع افضلیه از جوارش افضلی خود نام برده است.¹⁷ منافع افضلیه: علی افضل قاطع این کتاب را در سال ۱۰۵۱ قمری و به زبان فاسی، برای برادر خود غیاث الدین علی، که در آن زمان در طب تحصیل می‌کرد، نوشته است.¹⁸ و جالب آن که به گفته‌ی الگود، غیاث‌الدین علی بعدها پزشکی ماهر شد.¹⁹ در این کتاب در باره‌ی کلیات طب، بیماری‌ها، بهداشت سفر، موارد اشتباه در تدابیر حفظ الصّحه، نجوم، استفاده از ادعیه در بیماری‌ها و... مطالب سودمندی آمده است. نویسنده کتاب را در یک فاتحه و سی منفعت و یک خاتمه نوشته و از منابع مهمی مانند قانون، کامل الصناعه، طب الاثمه و... بهره برده است.²⁰

معرفی کتاب فواید الأفضلیه

علی افضل قاطع، فواید الأفضلیه را در سال ۱۰۵۷ هجری قمری یعنی اوایل سلطنت شاه عباس دوم نوشته است. این کتاب با موضوع طب و داروشناسی ثبت شده است.²¹ اما باید آن را یک دایره‌المعارف پزشکی دانست که عصاره‌ای از تمامی مطالب متنوع و لازم برای علاقه‌مندان به طب را در خود دارد. در واقع باید گفت فواید الأفضلیه علاوه بر آن که خلاصه‌ای از تمامی مطالب و نکات دانش پزشکی کهن و داروشناسی را شامل می‌شود، گنجینه‌ای از دانش‌های مختلف هم می‌باشد و مباحثی در علم اخلاق، تصوف، ادب، لغت، نجوم، تاریخ و تفسیر دارد. علی افضل در مقدمه به چند دانشی بودن کتاب اشاره کرده و آن را مجمع منافع نامیده است.²² او محتوای کتاب را این گونه بیان کرده است:

حاصل که در این کتاب نامی	از هر علمی بود کلامی
ز آیات و حدیث و جفر و تفسیر	وز موعظه و نجوم و اکسیر
ز اخلاق و تصوف و ز نیرنج	وز ادعیه‌ای که می‌برد رنج
تاریخ لغت ز علم تکسیر	از علم فراست و ز تعبیر
وز بیطره بهر رنج مرکوب	از اشعار فصیح مرغوب
از هر نمطی در این فواید	ایراد نموده‌ام فراید
تا هر چه بود تو را تمنا	باشد ز برای تو مهیا ²³

کتاب فواید الأفضلیه ۸۵۸ صفحه در قطع بزرگ دارد و جامع‌ترین و حجیم‌ترین رساله‌ی پزشکی عصر صفوی و منبع اصلی پزشکی این دوره است و دانستن و استفاده از آن برای هر پزشکی در آن دوران، یک ضرورت محسوب می‌شده است.²⁴ علی افضل کتاب را به درخواست دوستانش و با هدف بی‌نیاز کردن پزشکان از مراجعه به منابع متعدد نوشته است: «حاصل مقال آن که این ضعیف، بنابر التماس بعضی احبا خواست تا خلاصه‌ی فواید مذخوره خود را در مخزنی فراهم آرد و دست از اکثر کتب منتخب منها باز دارد مثل قانون و شروح و حواشی آن و...»²⁵ انگیزه‌ی دیگر نویسنده که در لابه‌لای متن به آن اشاره شده، این است که این کتاب راهنمای فرزندش، عبدالهادی که گویا در زمان نوشتن کتاب

- 14- Golriz, 1958: 318.
- 15- Afzal, 1068: 1, B.
- 16- Algod, 2007: 45.
- 17- Monzavi, 1969: 603.
- 18- Afzal, 1068: 1, B.
- 19- Algod, 2007: 45.
- 20- Anonymous, 1109: 1, A.
- 21- Arjah, 1992: 222.
- 22- Afzal, 1068: 9, A.
- 23- Ibid.
- 24- Jafari, 2014: 19.
- 25- Afzal, 1068: 1, A.

کودک بوده، در طبابت شود که این گونه هم شد و نام عبدالهادی در زمهری پزشکان آمده است: «و دیگر آن که شاید فرزند ارجمند عبدالهادی را که خدا هادی طریقیش باد لطف او حافظ و رفیق باد بعد از بلوغ به سرحد عقل و تمییز به توفیق و تأیید حکیم عزیز فاتحه‌ی آن مفتاح ابواب سعادت و منافع آن مصباح طریقی طبابت گردد.»²⁶ نگاهی به فهرست کتاب، جامعیت آن را نشان می‌دهد. نویسنده، تمامی اندام‌ها و اعضای بدن را به همراه بیماری‌های خاص آن‌ها و مداوای آن‌ها از دیدگاه پزشکان مختلف ایرانی، یونانی و هندی به همراه تجارب خود شرح داده است؛ علاوه بر آن، علی‌افضل نکات و مطالبی را بیان کرده است که شاید خیلی به حوزه‌ی پزشکی مربوط نباشد؛ اما از نظر او، دانستن آن‌ها برای یک طبیب ضروری است؛ مانند مقدمات سفر و مدح و ذم آن²⁷ یا مباحثی که در علم نجوم آورده است.²⁸ همین مسأله سبب حجم زیاد کتاب و جامعیت آن در مقایسه با کتاب‌های دیگر شده است. البته کامل و تمام بودن کتاب هدف خود نویسنده بوده است: «تا آن که این کتاب بر اکثر ماله مدخل فی احوال بدن الانسان بوده و در افاده به طلاب اتم و اکمل باشد.»²⁹

مهم‌ترین امتیازات کتاب فواید الافضلیه

- نویسنده در تألیف فواید الافضلیه از بسیاری از کتاب‌های معتبر و مشهور گذشته بهره برده است. کتاب‌هایی مانند شفا و قانون ابن سینا، الحاوی اثر زکریای رازی، ذخیره‌ی خوارزمشاهی، جامع ابن بیطار و... همین امر باعث اعتبار و ارزش فواید الافضلیه شده است.

- وجود اشعار، داستان‌ها و حکایت‌های فراوان به غنای این کتاب افزوده است. گاهی نیز ماجراهایی درباره‌ی پیامبر و امام علی (ع) نقل شده است.

- مؤلف فواید الافضلیه، تجربیات شخصی خود را درباره‌ی مداوای برخی از بیماری‌های آن زمان بیان کرده است. این مطالب با جمله‌ی مجرب خود است، در متن آمده است. مانند:

صفت نقوعی که این حقیر تألیف نموده و به کرات به تجربه در آورد.³⁰
و از مسهلاتی که مشتمل بر صفات مذکوره و نزد ایشان معتبر و نزد فقیر مجرب است.³¹

- قاطع قزوینی نام برخی از کاشف معجون‌ها را به همراه طرز تهیه‌ی معجون‌ها آورده است که این امر در شناخت پزشکان ایرانی اهمیت بسیاری دارد.³²
- دقت و نظم نویسنده در تدوین و فصل‌بندی کتاب قابل توجه است. او در مقدمه، فهرست مطالب کتاب را با تمام زیر شاخه‌ها و حتی با شماره‌ی صفحه بیان کرده است.

- در این کتاب از پزشکانی نام برده شده که در کتاب‌ها و منابع مختلف کمتر اشاره‌ای به آن‌ها شده است؛ مانند فاضل بغدادی که چندین بار به کتاب شرح کبیر او استناد شده است.

- مؤلف سعی کرده است مسایل پزشکی و داروشناسی را با زبانی ساده و روان شرح دهد. به همین دلیل نثر این بخش‌های کتاب، ساده و همراه با مثال‌های فراوان جهت تفهیم مطالب به خواننده است.

- نویسنده همواره به ضرورت اخلاق در پزشکی تأکید کرده و حتی فصل اول کتاب «شامل فایده‌ی اول و سوم» را به علم اخلاق اختصاص داده است. توصیه‌های اخلاقی او نیز در سرتاسر کتاب دیده می‌شود.

- پزشکی در هند بسیار پیشرفته بوده است³³ و حکیم علی‌افضل نیز مانند سایر پزشکان عصر صفوی از دیدگاه‌ها و اندیشه‌های پزشکان هند بهره برده است و برخی از روش‌های معالجه‌ی آن‌ها را در درمان بیماری‌ها که خود یا طبیبان دیگر سودمندی آن را تجربه کرده‌اند، توضیح داده است. نمونه‌هایی از این روش‌ها را در ادامه خواهیم آورد.

«حکمای هند می‌گویند که از اعظم ارکان حفظ صحت به ماکول آن است که

26- Afzal, 1068: 8, B.

27- Ibid.

28- Thirty sixth benefit

29- Afzal, 1068: 89, A.

30- Afzal, 1068: 137, B.

31- Afzal, 1068: 150, A; 151, B; 153, A.

32- Farhadi Poor, 2011: 23.

33- Afzal, 1068: 80, B.

حافظ صحّت چون صبح از خواب برخیزد و به تناول دوایی علی الریق معتاد نباشد سه لقمه نان خشک یا سفوفی که قایم مقام آن بود بخورد و بعد از آن به امور و حرکات ضروری اشتغال نماید.³⁴

«حکمای هند گویند که چون یک مثقال آمله خشک بعد از طعام بخورند دفع مضار آن نمایند و اگر نیم مثقال در اول طعام و نیم مثقال در وسط طعام و نیم مثقال در آخر طعام بخورند مانع فساد و دفع مضار طعام و مزیل جمیع امراض»³⁵

روش علی افضل قاطع قزوینی در نوشتن کتاب

علی افضل قاطع، در آغاز کتاب به حمد خداوند و ستایش پیامبر (ص) و امامان معصوم می‌پردازد. سپس درباره‌ی زندگی خود اطلاعات مختصری ارائه می‌دهد و اصول اساسی در تألیف کتاب را توضیح می‌دهد. به توصیف و مدح شاه عباس دوم می‌پردازد و برخی از کتاب‌ها و منابع مورد استفاده‌ی خود را نام می‌برد. او در ادامه، فهرست موضوعات کتاب را با تمام زیر شاخه‌ها شرح می‌دهد و به اهمیت برخی از آن‌ها اشاره می‌کند. قاطع قزوینی، ساختار کتاب را بر مبنای فاتحه «شامل ۲۴ فایده»، «منافع «شامل ۳۶ منفعت» و خاتمه «شامل ۱۲ مطلب» تنظیم کرده است. به طور کلی محتوای این بخش‌ها به شرح زیر است:

- فاتحه: این بخش از کتاب ۲۴ فایده دارد و هر فایده به موضوعی خاص اختصاص دارد. مثلاً فایده‌ی اول درباره‌ی موضوعات طب، امور طبیعی و علم اخلاق است. فایده‌ی دوم در امور خارجه از حالات طبیعی است و خود شامل سه افاده (سته‌ی ضروریه، امراض مسری، مزاج‌ها) است. فایده‌ی سوم درباره‌ی شرافت علم طب و وصیت طیب است. فایده‌ی چهارم به کیفیت تشخیص امراض و فایده‌ی پنجم به تحقیق سبب مرض اختصاص دارد. به طور کلی اصول اولیه‌ی علم پزشکی در این بخش کتاب آمده است.

- منافع: متن اصلی کتاب فواید الافضلیه با نام منافع آمده و شامل ۳۶ منفعت است. به طور خلاصه در این بخش کتاب از اقسام نبض و قاروره، مسهلات، فصد، قی، ریاح، سده، اسهال، علل تولید صفرا، بلغم، سودا، خون، حمیات، اورام و بثور بحث شده است. داروها و معجون‌های سودمند برای هر یک از اندام‌های بدن مانند قلب، دماغ، کبد و... توضیح داده شده است. در فایده بیست و هفتم درمان برخی از بیماری‌ها را از منظر پزشکان بزرگی مانند زکریای رازی و علی بن عباس مجوسی بیان کرده است. از آن‌جا که پزشک برای درمان بیماری‌ها باید از مقیاس دقیق برای تجویز داروها و معجون‌ها استفاده کند، اوزان و مقیاس‌ها را در فایده‌ی سی و دوم بیان کرده است.

- خاتمه: بخش پایانی کتاب ۱۲ مطلب دارد که به نظر قزوینی، رعایت آن‌ها در حفظ سلامت ضروری است. مباحثی مانند لوازم سفر، بیماری‌های شایع در سفر، داروهای مخصوص سفر، محافظت مرکوب و مداوای برخی از بیماری‌های مراکب در این بخش آمده است. قزوینی از مطلب هشتم تا دوازدهم خاتمه، به بیان مسایل و نکات پزشکی و داروشناسی خاصی پرداخته که در کتاب طب النبوی نوشته شده است یا دعاها و درمان‌هایی که از امامان معصوم در بهبود بیماری‌ها نقل شده را بیان کرده است.

- جعفری (۱۳۹۳) روش قزوینی را در تدوین مطالب کتاب نوعی نوآوری می‌داند. «نظام تقسیم‌بندی به رغم تشابهی که با نمونه‌های دیگر در همان دوره‌ی صفویه و قرون قبلی دارد، نوآوری قزوینی را در ترتیب بندی مطالب نشان می‌دهد»³⁶ البته ساختار این کتاب مانند منافع افضلیه است که چند سالی قبل از فواید الافضلیه نوشته شده است، لذا قزوینی در ساختار منافع افضلیه نوآوری کرده است؛ اما به هر حال نظم و دقت او در فصل‌بندی و بیان مباحث قابل توجه است. قزوینی خود درباره‌ی شکل و فصل‌بندی این کتاب نوشته است: «در تقدیم هر منفعت و تأخیر دیگری و خاتمه و ترتیب مطالب آن چون تفکر نماید و جهی و سببی ظاهر گردد. حاصل مقال آن که از این ترتیب خاص، خصوصاً مبتدی این

34- Afzal, 1068: 81, B.

35- Ibid.

36- Jafari, 2014: 20.

صناعت را انتفاع زیاده حاصل گردد.³⁷

معرفی نسخه‌های خطی فواید الافضلیه

- از کتاب فواید الافضلیه نسخه‌هایی موجود است که عبارتند از:
- نسخه‌ی دانشگاه تهران: سال کتابت: ۱۰۶۸، نام کاتب نوربخش بن علی رودباری.
  - نسخه‌ی کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی نجفی، تاریخ کتابت: ۱۲۱۹، نام کاتب: ندارد.
  - نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، تاریخ کتابت: ۱۲۲۲ ۶۰۳۱، نام کاتب: محسن بن محمد اسماعیل سمیرمی.
  - نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی، تاریخ کتابت: ۱۲۶۷، نام کاتب: عبدالرحیم.
  - نسخه‌ی مجمع ذخایر اسلامی: تاریخ کتابت ۱۲۷۰، نام کاتب: مهدی بن عبدالصمد نراقی.

ویژگی‌های سبکی کتاب فواید الافضلیه

در بررسی ویژگی‌های سبکی هر اثر باید به موارد کاربرد فراوان یک ویژگی توجه داشت؛ زیرا بسامدها و تکرارها، نشان دهنده‌ی ویژگی سبکی است و نیز خروج از هنجارها و به کارگیری ابداعات ادبی می‌تواند ویژگی سبکی هر شاعر و نویسنده‌ای را جهت دهد و برجسته نماید. کتاب فواید الافضلیه نیز از جمله آثاری است که دارای ویژگی‌های سبکی بارزی است؛ اگرچه تعداد شواهد هر مختصه‌ی سبکی در متن این کتاب فراوان است؛ اما برای جلوگیری از تطویل کلام به شواهدی کوتاه اشاره می‌کنیم. ویژگی‌های سبکی فواید الافضلیه در سه سطح فکری، ادبی و زبانی به شرح زیر است:

۱- ویژگی‌های فکری

۱-۱- توجه ویژه به ویژگی‌های اخلاقی

پای‌بندی نویسنده به اصول اخلاقی و انسانی موجب شده که دو فایده کتاب را به علم اخلاق اختصاص دهد. در این قسمت، مسایلی مانند تحمل، تواضع، صبر، حمیت، قناعت و غیره بیان شده است. خود نویسنده درباره‌ی تحریر این رساله نوشته است:

«چون این بی بضاعت را از تحریر این تألیف و از تقریر این تصنیف مطلبی کلی که همان ملحوظ و مقصدی اصلی که از آن محفوظ بود جز آن نبود که لایزال، مطمح نظر و علی‌التّصال، مطرح بصر بود شاید از استفاده‌ی فواید طب روحانی به مساعده‌ی توفیق ربّانی و معاونت تأیید سبحانی این نفس نابکار و این طبع نابهنجار از خواب غفلت بیدار گشته و از ذنوبی که در مدت عمر اندوخته نادم و عیوبی را که بدان نار جحیم افروخته، عادم گردیده از فضایل حمیده و خصایل پسندیده ... اکتسابی فرماید.»³⁸ شیوه‌ی نویسنده در این دو فایده این گونه است که پس از بیان یک مبحث پزشکی، فصلی از پندها و موعظه‌های حکیمانه، حکایت‌های پندآموز یا ابیات و اشعار فارسی با زمینه‌ی اخلاقی آورده است. برای نمونه نویسنده در صفحه‌ی ۱۳³⁹، اخلاط و انواع آن‌ها را توضیح داده و سپس به بیان نصیحت‌ها و پندهای حکیمانه‌ی خود در باب فانی بودن عمر، انجام کارهای نیک پرداخته و در آخر ابیات و حکایتی را در این زمینه بیان کرده است یا در صفحه‌ی ۱۶ پس از آن که درباره‌ی روح چه از نظر پزشکی و چه از نظر فیلسوفان و اهل تصوف توضیح می‌دهد، ابیات فراوانی از شاعران فارسی زبان آورده است و در آخر با بیان حکایتی دلپذیر از کتاب کنز‌السّالکین خواجه عبدالله انصاری، این مبحث را تمام کرده است. مثال‌های دیگر در این زمینه را می‌توان در صفحه‌های ۳۳، ب، ۳۸، الف، ۳۹، الف، ۴۲، الف، ۴۳، الف و... دید. علاوه بر این، توجه‌ها و نصیحت‌های

37- Afzal, 1068: 8, A.

38- Ibid.

39- Afzal, 1068: 13, A.

قاطع قزوینی به پزشکان را در سرتاسر کتاب نیز می‌توان دید. مثال زیر نمونه‌ای از این مدعا است:

«طیب در اکتساب فضایل حمیده و اتصاف به صفات پسندیده به قدر امکان سعی بلیغ به جا آورده، به وجه اتم و اکمل در تهذیب اخلاق کوشیده و کسوت عدالت و دیانت پوشیده باشد؛ زیرا که تأثیر اقدام و کلام از نفوس طاهره زکیه اشد و اقوی و انجح می‌باشد و باید که با همه کس عموماً و با مستعجلین خصوصاً به حسن خلق و انبساط و طلاقت وجه و محبت و نشاط عمل نماید و به طریق رفیق و مدارا و مواسات استعلام احوال نماید و علیل را به زوال مرض و وصول صحت همیشه میسر باشد.»⁴⁰

کتاب فواید افضلیه پر است از نقل قول‌هایی که نویسنده آن‌ها را از کتاب‌های مختلف بیان کرده، تأمل در این نقل قول‌ها نشان می‌دهد قاطع قزوینی سعی در رعایت امانت داشته، بیشتر مطالبی را که از دیگران است با ذکر منبع یا نام نویسنده بیان می‌کند. این امر نشان می‌دهد که او تا چه اندازه به رعایت اصول اخلاقی در تألیف کتاب اهمیت می‌دهد. نمونه‌ها:

- جالینوس فرموده که تا هفتاد و دو ساعت بر مسکوت نگذرد، دفن نکنند.⁴¹
- محمد بن زکریا گوید: دیده‌ام بسی امراض حادّه را که از روز اول بول اترجی بوده و تغییری در آن پدید نیامده و علیل قبل از چهاردهم در گذشته.⁴²
- شیخ رحمه الله، منظور ابن سیناست، می‌فرماید که بقیه‌ی طعام گاه در معده تا پانزده ساعت در حال صحت می‌ماند.⁴³

۱-۲- ورود اندیشه‌های اسلامی

فرهنگ دینی همواره بر قلم قزوینی حاکم است. از آن جا که نویسنده‌ی کتاب فواید افضلیه، انسانی بسیار شریعت‌مدار است و از سوی دیگر مذهب شیعه در دوران صفویه، مذهب رسمی کشور اعلام می‌شود؛ بنابراین بسیاری از باورهای اسلامی و نیز شماری از سخنان امامان دین وارد این کتاب شده است. بیشتر این روایات و احادیث از پیامبر اکرم (ص)، حضرت علی و امام جعفر صادق (علیهم السّلام) است. مضمون برخی از این روایات درباره‌ی معالجه‌ی بیماری‌ها و دعا‌هایی برای رفع آن‌ها است. برخی دیگر از این احادیث و روایات هم در حوزه‌ی اخلاق قرار می‌گیرند. مانند:

حضرت رسول (ص) می‌فرماید که «ما من لقمه الا علیها اسم اکلها یا کلنی فلان بن فلان». یعنی هیچ لقمه نیست که بر آن نوشته باشد که این را فلان بن فلان بخورد!⁴⁴

حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السّلام فرموده که در غضب به سبب آن که روح حرکت عنیف به خارج کند، دل که منبع روح حیوانی است خالی ماند و مدد روح که پیوسته از او به اعضا می‌رسد منقطع شود.⁴⁵

او ستایش خود را درباره‌ی امام علی (ع) این‌گونه بیان کرده است:
«برکافه‌ی امت عموماً و بر علما خصوصاً واجب است که در همه حال متابع سنن مرضیه خیر البریه علیه الصلّوا و التّحیه که مدینه‌ی علم بوده و پیرو اخلاق حمیده‌ی حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السّلام که باب آن مدینه بوده، باشند و...»⁴⁶

اعتقاد خود به حضرت مهدی «عج» را نیز در بیتی این‌گونه نشان داده است:

سخن کوتاه زمانی پر زشور است خروج مهدی هادی ضرور است⁴⁷

ضمن آن که نویسنده بعد از شرح مبسوطی که از درمان بیماری‌ها ارائه کرده، همواره به این نکته اشاره کرده است که شافی مطلق خداست و شفای امراض به دست اوست یا مداوای حقیقی به جز از طرف خداوند ممکن نباشد.⁴⁸

40- Afzal, 1068: 115, B.

41- Afzal, 1068: 128, B.

42- Afzal, 1068: 131, A.

43- Afzal, 1068: 135, A.

44- Afzal, 1068: 36, A.

45- Afzal, 1068: 55, B.

46- Afzal, 1068: 111, A.

47- Afzal, 1068: 28, A.

48- Afzal, 1068: 8, B; 629, A; 813, 822, A.

- 49- Afzal, 1068: 132, B.
 50- Afzal, 1068: 137, B.
 51- Afzal, 1068: 8, B.
 52- Ibid.
 53- Afzal, 1068: 25, B.
 54- Afzal, 1068: 26, A.
 55- Afzal, 1068: 25, B.
 56- Afzal, 1068: 16, B.

۱-۳- ورود جلوه‌های طب هندی

در این کتاب نیز مانند سایر کتاب‌های پزشکی عصر صفویه از روش‌های شناخت و درمان بیماری‌ها توسط پزشکان هندی استفاده شده است؛ «اما قاعده‌ی حکمای هند در استدلال از تفسره، قاعده‌ای است خاص که مجربین ایشان در کتب خود مثبت گردانیده، فرموده‌اند که در ثلث آخر شب، وسط بول را در ظرف شیشه بلور سفید صاف کنند یا در ظرف رویی... کرده، از تأثیر هوای مغیر صیانت نموده، تا طلوع شمس نگاه دارند بعد از آن یک قطره روغن تلخ با ساق کاهی بر آن بول بچکانند...»⁴⁹

«حکمای هند معتقد نضح ماده مطلقاً نیستند... نزد ایشان اخلاط سه است: ریح و بلغم و صفرا و از آن جمله نزد ایشان در احداث امراض اشد و اقوی است، ریح است و...»⁵⁰

۱-۴- ورود اندیشه‌های عرفانی

مهم‌ترین جلوه‌های اندیشه‌ی عرفانی قاطع قزوینی عبارت است از تأکید بر بازیچه نبودن زندگی، دوری از غفلت و غنیمت دانستن فرصت محدود زندگی، توجه به مرگ و امیدواری به رحمت الهی. نمونه‌ها:

- این همه منابع و بدایع که صانع عالم در وجود بنی آدم تعبیه نموده به بازیچه نبوده:

تورا کز بسی گوهر آمیختند   نه از بهر بازی برانگیختند⁵¹

- پس اگر کسی را غشاه‌ی غفلت، حجاب بصیرت نگردیده باشد، فرصت را غنیمتی جسیم و وجود آلات استکمال را فوضی عظیم باید دانست.⁵²
 - و مع ذلک نه تهیه‌ی راه و قافله و نه فکر زاد و راحله. به نوعی فارغ و بی‌کار نشسته که گویی در عزم و فسخ آن سفر مختار گشته و همیشه این بیت بر زبان می‌راند؛ ولیکن به آن عمل نمی‌تواند.

عمرت شد و توشه نمی‌بندی   گویی تو به این سفر نمی‌آیی⁵³

- گاهی خود را از ورطه‌ی وحشت به نوید مغفرت کریم می‌رهاند و این بیت می‌خواند:

اگر عاصی اگر مجرم اگر بی‌دین اگر مستم   به محشر کی گذارد دامن عفت تهنی دستم⁵⁴

- پس اگر به طفیل مقبولان در گاه، عاصیان روسیاه را نیز در بار گاه لا تقنطوا من رحمه الله راه دهد؛ مصرع: از آن عنایت عامش امیدواری هست.⁵⁵
 نویسنده هدف از آفرینش اعضای بدن را فراتر از کارهای دنیوی توصیف کرده است: «ولیکن مطلب اصلی از خلقت دست جود و عطا و برداشتن عرض دعا و دستگیری ضعفا باشد و پا را به جهت ثبات و قیام و انتقال به حرکت به سوی مطلوب و هرب از مکروه خلق کرده؛ اما مقصود اصلی از آن قیام به طاعت و حرکت به آن چه در شرع مأمور است باشد... و زبان را به جهت تکلم ضروری در امور دین یا معشیت... خلق نموده و اما مقصود اصلی از آن، ذکر و اقرار و ایمان بود و از چشم دیدن صنایع او و از گوش شنیدن کلام او...»⁵⁶ علی افضل به دلیل ویژگی‌های اخلاقی و گرایش به عرفان از پادشاهان دوری می‌کرده است و بر عکس آن چه گفته شده، فواید الافضلیه را هم به هیچ پادشاهی تقدیم نکرده است. او پژوهندگان طب را نیز به دوری از پادشاهان فرا می‌خواند:
 «آن چه عقیده‌ی این حقیر است در شرافت و خساست طب به حسب آن چه مستلزم آن است این است که اگر بعد از تعلیم و تفهیم کلیات و معاجلات کتب

مبسوطه معتمده آن از خدمت معلمی کامل عامل طیب النفس و مطالعه‌ی کتب و رسایل بسیار و مشاهده‌ی تجارب بی شمار از مصاحبت و مجالست و مؤانست و معالجه‌ی فقرا و مساکین به استقراب و استیناس ملوک و سلاطین جایز نداشته ... و اگر آن که در صدر اشتهار و استقراب ملوک و حکام ذوالاقتدار بوده، آن مراتب را بر قناعت و خمول گزینند اگر بعضی اوقات بساط عیش و عشرت چینند و به شادی و مسرت نشینند؛ ولیکن بسی باشد که معنی مرگ در صورت زندگی ببینند و از آن راه نجات و فرار ندانند و خلاص نتوانند... و تا توانند دوری گزینند و دامن فراهم چینند و الا اکثر آن است که عاقبت مضرت بینند.⁵⁷

۱-۵- بدبینی شدید

دلیل بدبینی قزوینی نسبت به مردم زمانه‌اش مشخص نیست؛ اما بی شک شرایط اجتماعی آن عصر در ایجاد یا تشدید این روحیه بی تأثیر نبوده است. شاید او نیز مانند بسیاری از دانشمندان پاک نهاد این مرز و بوم به حيله و حسد برخی از مردم دچار گشته است. اطلاعات محدودی که از این پزشک دانشمند و پرکار عصر صفوی باقی مانده، این گمان را تقویت می‌کند. به هر حال او درباره‌ی مردم و ظاهر سازی هایشان این گونه گفته است:

«و این معنی با آن که برهمه‌ی اهل عالم چون آفتاب روشن و منیر است، افعال و اعمال همه تمامی حيله و تزویر است. هر روز که اهل دنیا از مسکن و مأوا قدم به بیرون می‌نهند، مقصدی غیر آن ندارند که مکاری بر آرند و غدیری گذارند تا دیگری را به فریب زبون و مال از دست ایشان بیرون کنند. چهل سال است که با اصناف خلائق مخالطه نموده‌ام، به جز دروغ و باطل چیزی نشنوده‌ام. هر که را دیده‌ام که از ترک دنیا و رغبت به عقبی و خوف خالق و موعظه‌ی خلائق زیاده دم زده، چون فرصتی یافته عالمی بر هم زده...»⁵⁸

کنون رو سوی مقصود سخن کن	سخن از اهل این دیر کهن کن
که یک تن زین گروه حيله پرداز	نباشد همدم و هم درد و هم راز
همه در قول دلسوز و ارجمند	همه در فعل شیطان و رجمند
به ظاهر جمله یار و خویش و دمساز	به باطن جمله دزد و خانه‌پرداز ⁵⁹

– ابنای زمان که شهدشان زهر جفاست	در طینتشان نه مهربانی نه وفاست ⁶⁰
اهل این روزگار بی سر و بن	از برای نو وز بهر کهن
ماه‌رویان تیره هوشانند	جاه‌جویان و دین‌فروشانند
دولتی از پی درم دارند	زهر و پازهر را به هم دارند ^{61,62}

۱-۶- عقل‌گرایی

در عصر صفوی، اوهام و خرافات و طالع بینی و نجوم در ازهان و افکار تمام طبقات جامعه از پادشاهان گرفته تا نجبا و دانشمندان، جای گرفته است و حتی برخی از پزشکان برجسته‌ی این عصر معتقد بودند که در اعمال پزشکی می‌توان از سحر و جادو هم کمک گرفت.⁶³ بررسی کتاب فواید الافضلیه نشان می‌دهد که نویسنده‌ی کتاب، جز در مواردی بسیار معدود مانند اختیار ساعت سعد در سفر بحر⁶⁴ از این اندیشه‌های خرافی به دور است. او عقل را عزیزترین موجود روی زمین می‌داند:

«چه نفس و هوا دشمن‌ترین خلقند به حضرت صمدیت و عقل عزیزترین موجودی است بر روی زمین»⁶⁵ اصالت عقل نزد نویسنده سبب شده که او بر عکس نورالدین محمد شیرازی و دیگر دانشمندان زمان خود، مطالب خرافی و غیر قابل قبول را در کتابش وارد نکند.

57- Ibid.

58- Afzal, 1068: 25, B.

59- Afzal, 1068: 28, A.

60- Afzal, 1068: 28, B.

61- Azhand, 2008: 309.

62- Sarmadi, 2000: 138, 139.

63- Azhand, 2008: 309.

64- Fifth subject of the end of the best benefits book

65- Afzal, 1068: 32, B.

۲- ویژگی های ادبی

متن کتاب فواید الافضلیه، کاملاً علمی است. زبان آن علمی، دقیق و موجز است و هدف در این نوع نثر، انتقال آسان اندیشه‌ها و مفاهیم به خواننده است. با این حال در متن این کتاب ویژگی‌های ادبی دیده می‌شود که عمده‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

۲-۱- استفاده از آرایه‌های ادبی

به طور کلی بخش‌هایی از کتاب فواید الافضلیه که به مباحث پزشکی اختصاص ندارد، با زبان کاملاً ادبی نوشته شده است. این قسمت‌های کتاب به آرایه‌های لفظی و معنوی چون سجع، جناس، تشبیه، استعاره، مجاز و تمثیل آراسته شده است.

۲-۱-۱- سجع:

- مرغ زیرک وطن در قفس نکند و عاقل تکیه بر نفس نکند.⁶⁶
- سبحان الله چه حکمتی است کامل و چه قدرتی است شامل.⁶⁷
- این نفس بر مثابه‌ی حصار است بی اعتبار و مثابه‌ی دیوار است ناپایدار.⁶⁸
- ولیکن با این همه مشغله دنیا و استیلا‌ی نفس و هوا و دوام عوایق و ازدحام علایق و مخالفت خلایق.⁶⁹
- نیکو نباشد با روی ملیح خوی قبیح و با جمال بدیع اعمال شنیع جمع کردن.⁷⁰
- در وجوب شکر حضرت بی نیازی، شیخ سعدی شیرازی گل‌های معطر تحقیق از بوستان منور توفیق در غایت تدقیق چیده.⁷¹

۲-۱-۲- اضافه‌ی تشبیهی:

- پس اگر کسی را غشاه‌ی غفلت، حجاب بصیرت نگردیده باشد...⁷²
- هر یک از حیوانات صامت نیز اگر لحظه‌ای از ذکر پروردگار بیکار باشند به دام صیاد یا به تیغ و شمشیر بیداد گرفتار شوند.⁷³
- هر چند این مشت خاک دست در خارزار این روزگار غدار استوار دارد.⁷⁴

۲-۱-۳- تشبیه مفصل:

- و چهار حس دیگر را در سر که فوق همه است وضع نموده که بر جمع اعضا مشرف و مطلع باشد، چون چراغی که بر فوق مناره باشد.⁷⁵

۲-۱-۴- مجاز:

- آن چه به این مشت خاک کرده و می‌کند، همه اکرام و احسان است.⁷⁶

۲-۱-۵- تمثیل:

- قوی‌ترین سببی حصول صبر را، خصوصاً در این موقع استغراق قلب و اشتغال نفس است به احکام معارف ربّانی، چنان چه وسوس شیطانی را مجال دخول و مرکب چموش نفس اماره را فرصت سرکشی نماند و مثال جریان وسوس شیطانی و حوادث نفسانی در دل چنان است که سیلان هوا در ظروف و اوانی نبینی که چون ظروف از آب پر شود و هوا را در آن گنجایی نباشد...⁷⁷
- هم چنین تواضع را نیز طرف افراط است که آن تکبر است و طرف تفریطی که تخاسس و تذلل است و هر دو مذموم است و حد وسط که تواضع است و آن محمود است. مثال تخاسس و تذلل، چنان که کناس یا دباغی نزد عالمی از علمای دین رود، پس آن عالم برخیزد و او را به جای خود بنشانند و کفش او را بنهد و پیش او بر پای بایستد.^{79,78}

۲-۲- تلمیح به آیات و احادیث

تلمیحات دینی و مذهبی در کتاب فواید الافضلیه شامل دو دسته‌اند: نخست، تلمیح به آیات قرآن کریم؛ ششم صبر و آن به حسب لغت به معنی حبس است. چنانچه حق تعالی فرموده: واصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم بالغداة والعشي يريدون وجهه⁸⁰ دوم، تلمیح به احادیث پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع):

- 66- Afzal, 1068: 18, B.
- 67- Afzal, 1068: 16, A.
- 68- Afzal, 1068: 17, B.
- 69- Afzal, 1068: 19, B.
- 70- Afzal, 1068: 16, A.
- 71- Afzal, 1068: 16, B.
- 72- Afzal, 1068: 8, B.
- 73- Afzal, 1068: 18, B.
- 74- Afzal, 1068: 17, A.
- 75- Afzal, 1068: 20, A.
- 76- Afzal, 1068: 12, B.
- 77- Afzal, 1068: 33, A.
- 78- Afzal, 1068: 62, B.
- 79- Afzal, 1068: 63, A.
- 80- Afzal, 1068: 30, B.

قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: إِنَّ اللَّهَ لَغَيُورٌ وَلا جُلَّ غَيْرَتِهِ حَرَمَ الْفَوَاحِشِ.⁸¹
 یکی از صحابه روایت کرده که روزی در عقب رسول (ص) می‌رفتم، چون
 آواز نعلین بشنیدم، بایستاد و گفت: در پیش برو. گفتم: یا رسول الله در پیش تو روم.
 گفت: آری من آواز نعلین تو شنیدم، ترسیدم که چیزی از کبر در دل من پدید
 آید.⁸²

۲-۳- استشهاد به اشعار خود و شاعران گذشته

علی افضل خود شاعر بوده و در این کتاب شعرهایی از خود آورده است مانند:

وز طبیبان حاذق و ماهر	از حکیمان اول و آخر
بارها منفعت از آن دیده	هر کلامی که بوده سنجیده
جمله در این کتاب آوردم	لب آن‌ها همه جدا کردم
از رئوس مسایل آگاه است ⁸³	هر که را این کتاب همراه است

در برخی از اشعارش از نظر وزنی اشکالاتی وجود دارد.⁸⁴ او هم چنین در بیشتر
 موارد، شعری طولانی را آورده و آن را به عنوان بیت معرفی کرده و بر عکس،
 گاهی بیتی آورده و آن را شعر نامیده است.⁸⁵
 اشعاری که در کتاب دیده می‌شود تقریباً همه محتوای اخلاقی دارند. به همین
 سبب، او از بین شاعران گذشته، سعدی را ستایش کرده⁸⁶ و اشعار زیادی از او
 آورده است:

خدا را ندانست و طاعت نکرد	که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را	خبر کن حریص جهانگرد را ⁸⁷
بین تا یک انگشت از چند بند	به صنع الهی به هم در فکند
بس آشفته‌گی باشد و ابلهی	که انگشت بر حرف صنعش نهی ⁸⁸

۲-۴- اشاره به برخی حکایت‌ها و داستان‌های گذشته

در کتاب فواید الافضلیه، حکایات و داستان‌های بسیاری دیده می‌شود که
 بیشتر جنبه‌ی اخلاقی و عرفانی دارند. شخصیت‌های این داستان‌ها بیشتر پادشاهان،
 پهلوانان ایرانی، امامان و حکیمان و فیلسوفان هستند.
 «یکی از اصحاب کمال از رستم زال پرسید که به چه صفت به این مرتبه رسیدی
 گفت: به آن که جان و جهان در نزد من قدری چنان نداشت و بقای محامد ذات
 و صفات را بهتر از طول حیات و ... در عالم بی ثبات می‌دانستم.»⁸⁹
 «نقل است که ابلیس لعین بریحی بن زکریا(ع) ظاهر شد و با او بندها بود
 یحیی پرسید که این بندها چیست؟ گفت شهوات است که بنی آدم را بدان صید
 می‌کنم. گفت: هیچ از بهر من داری؟ گفت: نه اما در تمام عمرت که گذشته است
 یک شب تو را سیر یافتم و خواب را بر تو غالب کردم تا از نماز شب بازماندی.
 یحیی گفت که عهد کردم که بعد از این هرگز سیر نخورم. ابلیس گفت: من نیز
 شرط کردم که من بعد نصیحت هیچ کس نکنم.»⁹⁰
 «چون سلطان محمود، در او مرض موت عارض شد، هر چند حذاق اطبا و
 مهره‌ی حکما در انواع مداوا اهتمام بیش نمودند، آثار صحت کم ظاهر شد...
 بالجمله چون احوال خویش را در اختلال دید و وی را وفات نزدیک رسید،
 بفرمود تا او را به صحرا بردند.....»⁹¹

۳- ویژگی‌های زبانی

شمیسا درباره‌ی ویژگی‌های زبانی متون عصر صفوی می‌نویسد: «بالجمله
 فارسی‌نویسی در این عصر دارای آن آب و تاب و آهنگ و اعتدالی خیال و
 برجستگی الفاظ و ترکیبات قدیم نیست؛ به خلاف نثر قبل از مغول که هم صورتاً

- 81- Afzal, 1068: 30, A.
- 82- Afzal, 1068: 57, A.
- 83- Afzal, 1068: 9, A.
- 84- Afzal, 1068: 12, A.
- 85- Afzal, 1068: 14, A; 15, B; 21, B; 22, A.
- 86- Ibid.
- 87- Afzal, 1068: 16, B.
- 88- Ibid.
- 89- Afzal, 1068: 29, A.
- 90- Afzal, 1068: 44, A.
- 91- Afzal, 1068: 18, B.

عالی و هم معناً والا و هم از حیث آهنگ کلمات دارای یک نوع فخامت و جزالت خاص بوده است؛ اما نثر صفویه مثل این است که بچگانه باشد و الفاظ از حلیت و کسوتی که داشته اند عریان شده‌اند. افعال به واسطه‌ی حذف باء تأکید در صیغه‌های ماضی و استعمال نشدن پیشوندهایی از قبل بر، اندر، در، فرا، فرو، باز، وا، همی، یک دست شده است و از میان رفتن افعال انشایی استمراری به صورت قدیم، خاصه استعمال کردن ماضی نقلی و بعید پی در پی با حذف ضمائر و افعال معین و هم چنین لغات مغولی بدقواره در هر سطر و کثرت مترادفات و از یاد رفتن طرز جمله‌بندی‌های موجز به شیوه‌ی قدیم و ترک شدن بعضی کنایات و امثال و بسی نکات که درک همه مشکل است، نثر این دوره را از مغز و مزه انداخته است و بلند آهنگی هیمنه‌ی نثر و نظم به فروتنی معنوی و ضعف تألیف و سستی الفاظ بدل گردیده.⁹²

اما درباره‌ی زبان فواید باید گفت لغات و تعبیرات مشکل در این اثر فراوان است تا آنجا که برای دانستن آن‌ها باید به فرهنگ لغت مراجعه کرد؛ از آن جمله می‌توان فاریقون، ناقهین، کرنب شبق، قیفال، اشتداذ و ... را نام برد. سایر نکات زبانی فواید الافضلیه به طور خلاصه در ادامه می‌آید.

۳-۱- وفور لغات عربی

بیشتر جمله‌های کتاب از واژه‌ها و ترکیب‌های عربی ساخته شده است و انواع لغات عربی مانند لایزال، فلاح، کثیره الاستعمال، کثیره الوقوع، فیما بین، جمال، حیوت، ذنوب، اسهل، انفع، اصعب، اکابر، غایله، سریع الانجماد، لهدا، دهر، فواید، اصواب و .... دیده می‌شود.

۳-۲- مطابقت صفت و موصوف بر طبق صرف و نحو عربی

کیفیات مغیره⁹³، اخلاط مختلفه⁹⁴، اوجاع شدیده⁹⁵، اجسام کثیفه⁹⁶، طیور محموده⁹⁷، آثار محموده⁹⁸

«معالجه‌ی امراض اطفال و قواعد حفظ صحت هر عضوی و اغذیه مناسبه امراض هر عضوی نیز مع بعضی فواید متعلقه به هر عضو و مرض مذکور می‌گردد.⁹⁹»
«صنعت مطلوبه بهتر و زودتر به اتمام می‌رسد و العکس بالعکس.¹⁰⁰»

۳-۳- به کارگیری جمع‌های مکسر

- اغذیه¹⁰¹، اخلاط¹⁰²، اوجاع¹⁰³، اکراد¹⁰⁴،
«و سر انجام مصالح ابدان انام نامزد و تعیین فرموده.¹⁰⁵»
«چون صاحب این تکبر در اسقام و امراض و انواع علل و اوجاع که بر امزجه‌ی انسانی مسلط است تأمل کند...¹⁰⁶»

۳-۴- به کار بردن مر قبل از مفعول

«مر آن اولی و الیق و احسن همان است»¹⁰⁷، «مر آن‌ها را خادمند»¹⁰⁸، «در بعضی فواید نجومیه که معرفت آن مر طیب را از مستحبات قرینه الوجوبست»¹⁰⁹

۳-۵- به کار بردن مع به جای با در برخی موارد

«در حدود اکثر امراض مختصه به اعضا از فرق تا قدم که معنی آن از اسم آن ظاهر نمی‌شود و مع کلیه از معالجه هر مرضی...¹¹⁰»، «صافی آن را مع عصاره بصل ممزوج ساخته...»¹¹¹، «و عروق عین مع صداع منذر است.¹¹²»

۳-۶- به کار بردن افعال در وجه وصفی

«مجموع را در آن قدر آب که چون به ربع آید آن را کفاف باشد بجوشانند و صاف نموده به حمام برده در حوضی کوچک ریخته، در آن میان آن قدر که

- 92- Shamisa, 2007: 215.
93- Afzal, 1068: 32, B.
94- Afzal, 1068: 15, B.
95- Afzal, 1068: 59, A.
96- Afzal, 1068: 16, A.
97- Afzal, 1068: 105, A.
98- Afzal, 1068: 175, B.
99- Afzal, 1068: 3, B.
100- Afzal, 1068: 10, A.
101- Afzal, 1068: 3, B.
102- Afzal, 1068: 15, B.
103- Afzal, 1068: 59, A.
104- Afzal, 1068: 9, B.
105- Afzal, 1068: 20, A.
106- Afzal, 1068: 59, A.
107- Ibid.
108- Afzal, 1068: 16, A.
109- Afzal, 1068: 6, B.
110- Afzal, 1068: 8, A.
111- Afzal, 1068: 97, A.
112- Afzal, 1068: 107, B.

- 113- Afzal, 1068:170, B.
 114- Afzal, 1068: 135, A.
 115- Afzal, 1068: 164, A.
 116- Afzal, 1068: 166, A.
 117- Afzal, 1068: 156, A.
 118- Afzal, 1068: 44, A.
 119- Afzal, 1068: 188, A.
 120- Afzal, 1068: 6, B.
 121- Afzal, 1068: 349, B.
 122- Afzal, 1068: 353, B.
 123- Afzal, 1068: 354, A.
 124- Afzal, 1068: 353, A.
 125- Afzal, 1068: 352, A.

توانند نشست، بدن را بشویند...¹¹³
 «قدحی چینی یا بلور سفید یا زرد را با آب گرم پاک شسته در میان آب گرم نهاده در همان قدح شیر بدوشند...¹¹⁴»
 «بعضی اوقات که حدت و حرارت و قلق و اضطراب پدید می آمده و اسهال حبس نمی شده و به خون می انجامیده...¹¹⁵»

۳-۷- تکرار فراوان حرف «واو»

«و قبل از قی حرکت به جهت تسخین بدن و ترقیق اخلاط و تفتیح مجاری و تناول مقطعات به جهت تطیف و تقطیع اخلاط غلیظه و دخول حَمَام¹¹⁶»
 «غاریقون، مسهل بلغم و سودای غلیظ باشد و مسهل به غایت نافع است و مطلقاً خوف و غایله در آن نیست و احتیاج به مصلح ندارد و مفتوح سدد کبد و اصحاب یرقان و صرع و اصحاب اوجاع باطنه و ضعف قلب ... را نافع باشد.¹¹⁷»

۳-۸- مرتب بودن اجزای جمله

در کتاب فواید الافضلیه به ندرت جابه‌جایی در ارکان جمله دیده می‌شود. و معمولاً همی کلمات در جای خود آورده شده است:
 «آن که بسیار خوار را در آخرت ثواب کم باشد؛ زیرا که به قدر التذاد از دنیا لذات آخرت کم می‌شود.¹¹⁸»
 «آن که در تحقیق سبب مرض سعی بلیغ بجای آورد و اوّل در معالجه قصد سبب مرض باید نمود¹¹⁹»

۳-۹- جمع بستن با «ات»

مسهلات، کمالات، کیفیات، علامات، استفراغات و ...

۳-۱۰- ترجمه‌ی بسیاری از کلمات هندی، عربی، یونانی، سریانی و فارسی قدیم

در کتاب فواید الافضلیه، منفعت سی و چهارم به ترجمه‌ی لغات پرکاربرد پزشکی اختصاص داده شده است. نویسنده در آغاز این بخش از کتاب نوشته است: «در ترجمه‌ی اکثر لغات کثیره‌الوقوع در کتب طبیه، خصوصاً قانون به ترتیب حرف تهجی از یونانی و سریانی و عربی و هندی و فرس قدیم از اسماء ادویه و اغذیه و امراض و غیرها که معرفت آن طبیب را خالی از فایده نباشد.¹²⁰»

سجک

به فارسی به معنی فواق¹²¹
 «طاعون: اصله فی لغه الیونانیه طیعون...¹²²»، «دهنی به هندی جغرات بود¹²³»،
 «ضحک: خنده¹²⁴»، «شیب: پیری و سفید شدن موی سر¹²⁵»

نتیجه‌گیری

فواید الافضلیه در مقایسه با دیگر آثار پزشکی بسیار حجیم است. دلیل این امر این است که قاطع قزوینی تمام مسایل پزشکی، از جمله معرفی تک تک اعضای بدن، بیماری‌های هر یک از اعضا و اندام‌ها و روش‌های درمان آن‌ها را بیان کرده است. علاوه بر این، در این کتاب مسایلی بیان شده است که به نظر می‌رسد به حوزه‌ی پزشکی چندان ارتباطی نداشته باشد؛ اما از نظر قزوینی دانستن آن‌ها برای یک طبیب ضروری است. اشتیاق و علاقه به استفاده از کلام متین وحی و سخنان ارزشمند معصومین و بزرگان دین اسلام، رنگ و بوی خاصی به اثر بخشیده است. اما درباره‌ی سبک ادبی باید گفت با توجه به این که مطالب کتاب سراسر علمی است، استفاده از تصاویر ادبی بسیار حایز اهمیت و از تعلق خاطر صاحب اثر به ادب پارسی حکایت می‌کند. ذوق و استعداد ادبی علی افضل به عنوان یک

پزشک در اثری جدی همچون فواید الافضلیه ستودنی است. او هر کجا مجالی یافته به قول خودش، سمند رام نشدنی قلم را به زیبایی هرچه تمام تر رانده است تا جایی که حتی اغراق نیست اگر بگوییم از نثر او گاهی بوی قلم بزرگان نثر پارسی به مشام می‌رسد، به‌ویژه استفاده از سجع که در لابه‌لای نکات اخلاقی، خواهی عبدالله انصاری را به یاد می‌آورد. البته او تنها به سجع که در گیرایی نثر او بسیار موثر است، اکتفا نمی‌کند؛ بلکه از سایر صنایع ادبی همچون تشبیه، استعاره، مجاز، تمثیل و تلمیح نیز برای زیبایی بیشتر نثرش بهره می‌برد. استفاده‌ی بجا و گوناگون از اشعار خود و شاعران برجسته‌ی فارسی همچون شیخ شیراز به اثر او فخامت و هویت بیشتری بخشیده است. استفاده از داستان‌های متنوع در جاهای مناسب، نشان از مطالعه‌ی عمیق و تسلط او بر آثار گذشتگان است. اما درباره‌ی سبک زبانی نیز باید گفت صاحب فواید الافضلیه از طرفی با استفاده از لغات دشوار فارسی، استفاده از فعل در وجه وصفی، مر قبل از مفعول و استفاده‌ی مکرر از واو عطف، نثر خود را به نثر سبک خراسانی نزدیک می‌کند و از طرف دیگر فراوانی لغات عربی، استفاده‌ی فراوان از جمع مکسر حتی برای کلمات فارسی نظیر ابدان و اکراد، به کار بردن حروف عربی در میان جملات فارسی، مانند مع، مطابقت صفت و موصوف همچون دستور عربی و جمع بستن با «ات» او را به سبک دوره‌ی خویش یعنی صفوی نیز نزدیک می‌کند. البته نکته‌ی ستودنی دیگر که نباید از نظر دور داشت این است که ضعف تألیف در اثر ارجمند علی افضل کمتر به چشم می‌خورد که خود نشان از شناخت و تسلط کافی او بر صرف و نحو فارسی است. در مجموع باید گفت اخلاق‌مداری از ویژگی‌های بارز اثر یادشده است. همچنین رعایت نکات گوناگون ادبی، کتاب فواید الافضلیه را فراتر از یک اثر پزشکی محض کرده است و بی‌شک بعد از شناساندن این کتاب به اهل علم مورد توجه و اقبال بیشتری، به‌ویژه از جانب پزشکان طب سنتی و عالمان ادب دوست اخلاق‌گرا قرار خواهد گرفت.

References

- Afzal A bin M, Qazvini A. *Best benefits*. Manuscript version of Tehran's university's library. No. 299, 1068.
- Algod C L. *Iranian medical history and the lands of the eastern caliphate*. Translated by Farahani B. Tehran: Amir Kabir, 2007.
- Anonymous. *Best interests*. Manuscript version of Tehran's university's library. No. 299, 1109.
- Arjah A. *Iranian medical manuscripts bibliography*. Tehran: national National library of Islamic republic of Iran, 1992.
- Azhand Y. *History of Iran (Safavid period)*. Tehran: Jami, 2008. [in Persian]
- Farhadi Poor N. *Health Ambassador*. Tehran: Mehr Taban, 2011.
- Golriz S M A. *Minodar or Bab al-Jannah Qazvin*. Tehran: Tehran University, 1958. [in Persian]
- Jafari A. The medical treatise on best benefits and its place in the Safavid period's medicine. *Journal of ethics and medical history*. 2014; 7(25): 14-26.
- Mojabi H. *Reviewing the Shia literature on medical history*. Qom: the Ismailis, 2006.
- Monzavi A. *The list of Persian Manuscript*. Tehran: regional

cultural institute, 1969.

Roostaie M. *History of medicine and rescue in Iran*. Vol. 1. Tehran: Iranian national library and archives. 2003.

Shamisa C. *Stylistics of prose*. Tehran: Mitra, 2007.

